

การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมศาสนสถานประจำ อโรคยาศาล (โรงพยาบาล) ในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 กรณีศึกษาทุ่งสันตรัตน์ จ.มหาสารคาม

Reconstruction of the architecture of Arogayasala chapels
(hospital) in the reign of Khmer King Jayavarman VII—

The case study of Prasat Ku – Santarat

วิโรจน์ ชีวาสุขถาวร

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์ มหาวิทยาลัยมหาสารคาม

Wiroj Shewasukthaworn

Assistant Professor, Faculty of Architecture Urban Design and Creative Art, Mahasarakham

คำสำคัญ :

อโรคยาศาล; ทุ่งสันตรัตน์;

การสันนิษฐานรูปแบบ

สถาปัตยกรรม

Keywords :

Arogayasala;

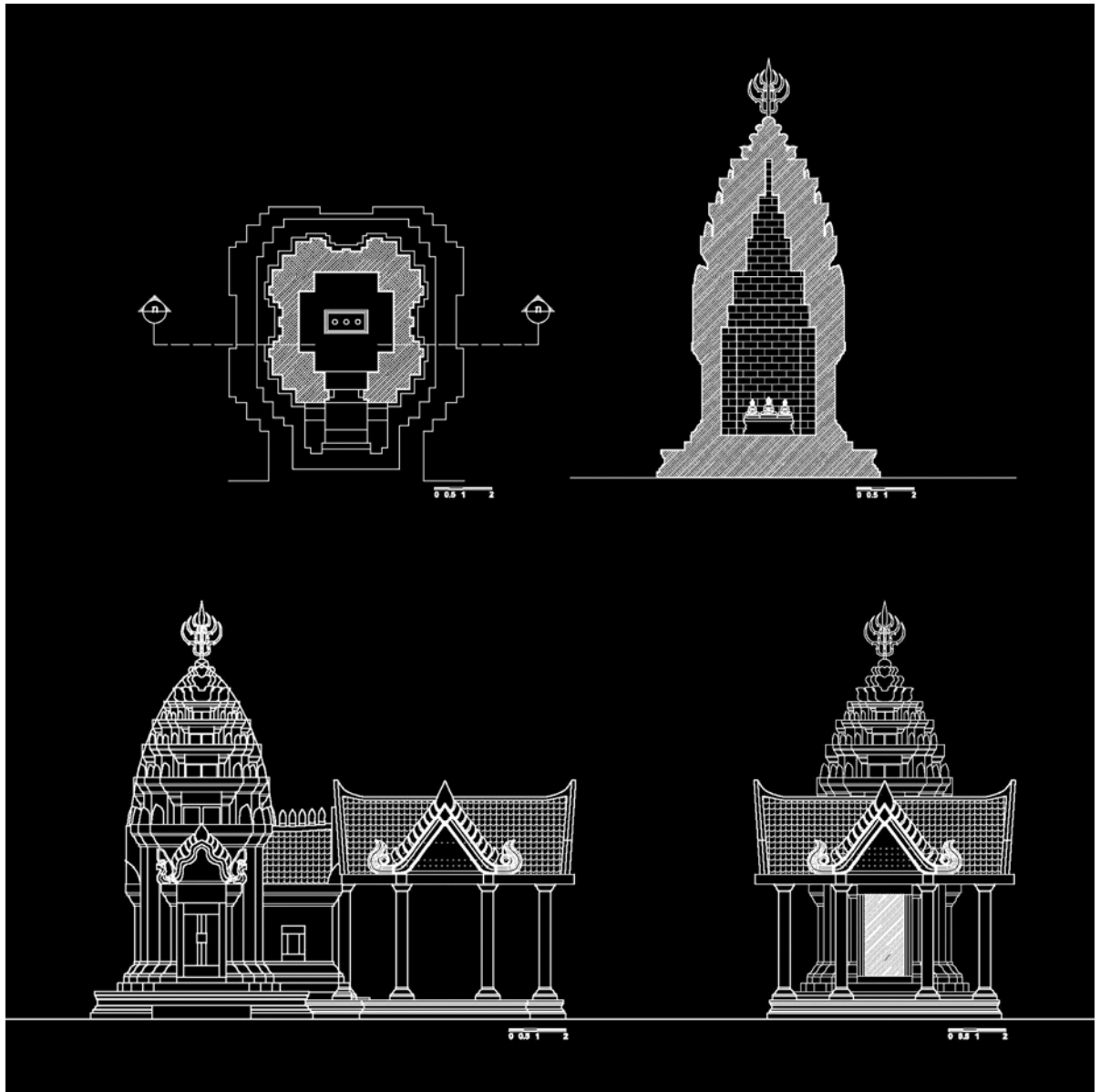
Ku – Santarat;

Architecture

Reconstruction

บทคัดย่อ

บทความนี้นำเสนอถึงการสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมศาสนสถานประจำอโรคยาศาล รวมถึงคติความเชื่อและแนวความคิดในการออกแบบ โดยใช้กรณีศึกษาคือทุ่งสันตรัตน์ ถือเป็นหนึ่งในอโรคยาศาลที่พบในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ สร้างร่วมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ราวพุทธศตวรรษที่ 18 วัตถุประสงค์ในการสร้างอโรคยาศาลนั้นเพื่อใช้เป็นสถานที่รักษาผู้ป่วยในชุมชนและบริเวณโดยรอบ จากการศึกษาพบว่า การออกแบบสถาปัตยกรรมของศาสนสถานประจำอโรคยาศาลนั้นจะมีการออกแบบองค์ประกอบอาคารที่มีรูปแบบที่เป็นมาตรฐาน และมีการจัดวางตำแหน่งของรูปเคารพที่สัมพันธ์กับความเชื่อทางพุทธศาสนาหายาน กล่าวคือ ตัวปราสาทประธานตั้งอยู่กลางภายในประดิษฐานรูปเคารพ 3 องค์ คือ พระวัชรหรือพระโกษชัยคุรุไวฑูรย-ประภา เทพแห่งการรักษาพยาบาล และขนานไปด้วยพระสุริยไวยโรจนะและจันทรไวยโรจนะ ด้านหน้าปราสาทประธานพบลานพลับพลาที่สันนิษฐานว่ามีอาคารเครื่องไม้สร้างขึ้นเพื่อใช้สำหรับประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ อาคารบรรณาลัยสร้างขึ้นเพื่อประดิษฐานรูปเคารพเทพชั้นรอง มีโคปุระหรือทางเข้าอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือเพียงแห่งเดียวภายในจะเป็นที่ประดิษฐานรูปเคารพพระ

ภาพบน : แผนผังและแบบสันนิษฐานรูปตัดปราสาท
ประธาน ด้าน ก-ก

ภาพล่างซ้าย : แบบสันนิษฐานปราสาทประธานและ
อาคารพลับพลาด้านทิศใต้

ภาพล่างขวา : แบบสันนิษฐานปราสาทประธานและ
อาคารพลับพลาด้านทิศตะวันออก

ที่มา : วิโรจน์ ชีวสุทธาวร และทุกภาพในบทความนี้

โพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืนสี่กร เทพแห่งความกรุณา จากการวิเคราะห์รูปแบบสถาปัตยกรรมพบว่า ตัวอาคารที่ยังคงหลงเหลือหลักฐานนั้นผู้สร้างมีเจตนาที่จะสร้างให้เป็นสถานที่สำหรับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สถาปัตยกรรมดังกล่าวจึงมีหน้าที่สำหรับรักษาทางด้านจิตใจ เข้ามาเพื่อมาขอพรเพื่อให้ตัวเองเกิดการหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดอันเป็นคำสอนหลักของพุทธศาสนา หรืออาจเป็นการสร้างความเข้มแข็งทางจิตใจของคนที่กำลังต่อสู้กับโรคร้ายต่าง ๆ นั้นเอง ส่วนพื้นที่รักษาพยาบาลทางกายนั้นจะเป็นอาคารไม้ที่สร้างขึ้นด้านนอกแนวกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันตกเฉียงเหนือของศาสนสถาน

Abstract

This paper presents architecture reconstruction, religious beliefs, and the design concepts of Arogayasala chapels using Prasat Ku - Santarat as a case study. Prasat Ku-Santarat is an Arogayasala found in the north eastern region of Thailand which was built around 19th Buddhist century in the reign of Khmer King Jayavarman VII. The objectives of Arogayasala is providing space for medical treatment to the community. The study shows that the design of Arogayasala has standard elements. Position of the worship image is related to the religious concepts. The main Prasat (Central sanctuary) has three principal images-- Bhaishajayaguru-Vaidurya-Prabha(BodhisattvaVajra) is in the middle and accompanied by Surya-Vairocana and Candara-Vairocana on the sides. Prasat has low base at the front which is assumed to be a wood pavilion for religious rituals. The Library is built to accommodate the second lower gods. Gopura entrance is situated on the east. There is a sculpture of BodhisattvaAvalokitesvara (the watchful lord) located inside. Architectural analysis reveals that the chapels are aimed to be religious places. It is used for mental treatment by praying from the holy images inside. The physical medical treatment area is located on the north east, outside the enclosure wall.

1. ความสำคัญของพื้นที่กุศลตรัตน์

บทความนี้ได้ยกกรณีศึกษาที่กุศลตรัตน์ที่ถือว่าเป็นโรคยาศาลหลังหนึ่ง ปัจจุบันยังคงพบหลักฐานค่อนข้างสมบูรณ์มาทำการวิเคราะห์รูปแบบ

สันนิษฐาน กุสันตรัตน์ตั้งอยู่ที่อำเภอนาคูน จังหวัดมหาสารคาม รูปแบบสถาปัตยกรรมพบว่าเป็นอโรคยาศาล อายุราวพุทธศตวรรษที่ 18 สร้างขึ้นร่วมสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 หน่วยศิลปากรที่ 7 ขอนแก่นได้ทำการขุดแต่งเมื่อ พ.ศ. 2514 พบโบราณวัตถุ ได้แก่ พระโพธิสัตว์วัชร ปัจจุบันเก็บรักษาอยู่ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ จังหวัดขอนแก่น พ.ศ. 2545 สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 ได้ขุดแต่งและบูรณะด้วยวิธีอนัสติโลซิส ครั้งนั้นมีการพบประติมากรรมที่สำคัญเพิ่มขึ้นจากเดิม คือ ประติมากรรมลอยตัวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร, ประติมากรรมนูนสูงรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร, ประติมากรรมนูนสูงรูปพระพุทธรูปปางสมาธิ, ประติมากรรมลอยตัวรูปพระยมทรงกระบือ และประติมากรรมลอยตัวรูปพระวัชรปาณีทรงครุฑ

จากการค้นพบประติมากรรมรูปเคารพดังกล่าวในพื้นที่กุสันตรัตน์ ประกอบกับรูปแบบทางสถาปัตยกรรมที่มียังปรากฏถึงความสมบูรณ์ จึงทำให้สามารถตั้งสมมติฐานเกี่ยวกับการสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมของอโรคยาศาลได้ รวมถึงวิเคราะห์ความสำคัญของแนวความคิดในการสร้างสถาปัตยกรรมที่สัมพันธ์กับคติความเชื่อทางพุทธศาสนาหายาน เป็นการสร้างจินตภาพของกุสันตรัตน์ในอดีตจากหลักฐานของมูลทางประวัติศาสตร์ที่ปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

2. ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของอโรคยาศาลและกุสันตรัตน์

อโรคยาศาล เป็นสถาปัตยกรรมที่สร้างขึ้นในรัชสมัยของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 แห่งเมืองพระนครหลวงราชอาณาจักรขอมโบราณ มีประโยชน์ใช้สอยคือเป็นโรงพยาบาลประจำชุมชน ข้อความจากจารึกปราสาทตาพรหมที่เมืองพระนครประเทศกัมพูชาพบว่า มีการสร้างอโรคยาศาลทั่วราชอาณาจักรของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 เป็นจำนวน 102 แห่ง เพื่อเป็นสถานที่รักษาพยาบาลของคนในชุมชน การสร้างโรงพยาบาลเพื่อรักษาโรคร้ายไข้เจ็บให้กับประชาชนโดยเสมอภาคของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ถือเป็นการบำเพ็ญพระกุศลอันยิ่งใหญ่ของพระองค์ เปรียบเสมือนการมอบหลักประกันสุขภาพที่เป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่สำคัญของมนุษย์ การสร้างโรงพยาบาลในครั้งนั้นจึงถือเป็นกุศโลบายที่สำคัญของพระองค์ที่จะสร้างความเป็นปึกแผ่นของราชอาณาจักรของพระองค์

จากการศึกษาข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ประกอบกับการสำรวจอโรคยาศาลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบว่า การกำหนดที่ตั้งของอโรคยาศาลนั้นมักจะตั้งอยู่ภายในชุมชนที่มีขนาดใหญ่ เป็นชุมชนโบราณหรือเมืองโบราณที่มีการอยู่อาศัยพัฒนามาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ พัฒนามาจนถึงสมัยทวารวดี ตำแหน่งที่ตั้งของโรงพยาบาลนั้นอยู่ระหว่างทางเข้าเมืองหรือทางสัญจรหลักที่จะเดิน ประชาชนสามารถใช้เดินทางเชื่อมต่อมาจากสู่เมืองอื่น ๆ ใกล้เคียง¹ จากการศึกษาลักษณะทางกายภาพและภาพถ่ายทาง

อากาศบริเวณกุสันทรรัตน์และพื้นที่โดยรอบพบว่า ตำแหน่งที่ตั้งของกุสันทรรัตน์นั้นมีความสัมพันธ์กับเมืองโบราณขนาดใหญ่ ห่างประมาณ 200 เมตร ทางด้านทิศเหนือ เมืองนี้มีการตั้งถิ่นฐานชุมชนมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย โดยมีการพบเศษภาชนะดินเผาเป็นจำนวนมาก และมีการพัฒนาชุมชนมาจนถึงในสมัยทวารวดี ต่อเนื่องมาจนได้รับวัฒนธรรมขอมจนถึงพุทธศตวรรษที่ 18 ปัจจุบันเมืองโบราณดังกล่าว ประชาชนในพื้นที่เรียกว่า “นครจำปาศรี” จากตำแหน่งที่ตั้งพบว่า กุสันทรรัตน์จะตั้งอยู่บริเวณทางสัญจรหลักเข้าสู่เมืองทางด้านทิศใต้ เนื่องจากวัตถุประสงค์การสร้างของกุสันทรรัตน์ที่สร้างขึ้นเพื่อ เป็นสถานที่รักษาพยาบาลให้แก่ประชาชนผู้เจ็บป่วย ตำแหน่งการตั้งดังกล่าวจึงมีความเหมาะสมในด้านการสัญจรเนื่องจากใกล้ทางเข้าเมืองหลัก ผู้คนจากในเมืองรวมถึงพื้นที่โดยรอบสามารถเข้ามาใช้บริการได้โดยสะดวก²

รูปแบบสถาปัตยกรรมของโรคยาศาล จะประกอบไปด้วยปราสาทประธานหนึ่งหลัง อาคารบรรณาลัยตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน อาคารทั้งสองจะถูกล้อมรอบด้วยกำแพงแก้ว มีทางเข้าออก (โคปุระ) ด้านทิศตะวันออกเพียงแห่งเดียว ภายนอกทางด้านทิศตะวันออกเฉียงเหนือจะเป็นสระน้ำประจำศาสนสถานขนาดเล็ก ส่วนอาคารอื่น ๆ ที่ปรากฏในจารึก เช่น เรือนนอน บ้านพักเจ้าหน้าที่ในโรงพยาบาล เรือนปรุงและเรือนเก็บยา พื้นที่รักษาพยาบาล ในปัจจุบันไม่ปรากฏหลงเหลือให้เห็น สถาปัตยกรรมของโรคยาศาลจึงมีลักษณะรูปแบบที่ชัดเจนเป็นมาตรฐานเหมือนกัน แต่อาจมีการปรับเปลี่ยนในส่วนรายละเอียดองค์ประกอบบางอย่างในแต่ละแห่งเล็กน้อยตามลักษณะการใช้งานในแต่ละท้องถิ่นเท่านั้น

3. ลักษณะรูปแบบทางสถาปัตยกรรมกับการวิเคราะห์การสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมกุสันทรรัตน์

3.1 ปราสาทประธานและอาคารพลับพลาด้านทิศตะวันออก

ปราสาทประธาน เป็นปราสาทหลังเดียวโดดตั้งอยู่บริเวณกลางลานภายในกำแพงแก้ว สร้างด้วยศิลาแลง ตัวปราสาทมีขนาดกว้างประมาณ 7 เมตร ยาว 8 เมตร แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมเกือบจัตุรัสเพิ่มมุม มีมุขยื่นออกมาทางด้านหน้า (ทิศตะวันออก) ทำหน้าที่เป็นช่องทางเข้าสู่ครกคฤหะ มีลักษณะของการก่อสร้างโดยใช้ผนังรับน้ำหนัก ผนังของเรือนธาตุทั้งด้านทิศเหนือ ทิศใต้ ทิศตะวันตก ทำเป็นซุ้มประตูหลอกทั้งสามด้าน มุขทางเข้าด้านทิศตะวันออก ผนังมุขทั้งสองข้างเจาะเป็นช่องหน้าต่างขนาดเล็ก หลังคาของมุขก่อศิลาแลงแบบสันเหลื่อม เหนือเรือนธาตุก่อเป็นชั้นเชิงบาตรซ้อนลดขึ้นไปหลายชั้น

ซ้าย : ภาพถ่ายด้านทิศ
ตะวันออกปราสาทประธาน
และลานพลับพลา

ขวา : ภาพถ่ายด้านทิศใต้
ปราสาทประธาน แสดงให้
เห็นมณฑปที่เชื่อมต่อกับ
ปราสาท

ส่วนยอดปราสาทประธาน ลักษณะการสร้างนั้นจะก่อด้วย
ศิลาแลงต่อขึ้นไปจากผนังเรือน ชาติก่อขึ้นไปเป็นชั้น ๆ ลดหลั่นไปจนถึงยอด
บนสุด ตัวปราสาทประธานไม่ปรากฏลวดลายแกะสลักแต่อย่างใด ทั้งใน
บริเวณทับหลังและหน้าบัน แต่บริเวณเสาประดับกรอบประตูพบการแกะสลัก
ที่เป็นการขึ้นรูปลวดลายธรรมดาแต่ไม่มีรายละเอียด

จากการศึกษาเปรียบเทียบปราสาทประธานประจำศาสนสถาน
ประจำอำเภอหลายแห่งที่ปรากฏในภาคตะวันออกเฉียงเหนือสามารถ
สันนิษฐานได้ว่า ปราสาทจะมีทางเข้าเพียงด้านเดียวคือทางด้านทิศตะวันออก
มณฑปที่เป็นมุขเป็นตัวยึดเชื่อมเข้าสู่ทางเข้าห้องประกอบพิธีภายใน ส่วนยอด
ของมณฑปเชื่อมนั้นมีลักษณะก่อของชั้นศิลาแลงเป็นรูปสันเหลี่ยมคลุมทั้งหมด
ผนังด้านข้างมีช่องเปิดเล็ก ๆ เพื่อนำแสงเข้าสู่ภายใน องค์ประกอบส่วนบน
หลังคาของมณฑปนั้นในสภาพปัจจุบันค่อนข้างพังทลาย แต่สามารถ
สันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมได้อีกว่า บนสันหลังคาตัวมณฑปนั้นจะมีการ
ประดับบราลีไว้เป็นระยะเพื่อป้องกันสัตว์ปีกที่เข้ามาเกาะโบราณสถาน รวมถึง
ยังเป็นลักษณะเด่นขององค์ประกอบทางสถาปัตยกรรมที่สำคัญของปราสาทที่
สร้างขึ้นในวัฒนธรรมขอมที่พบมาตั้งแต่สมัยบาปวนลงมาต่อเนื่องมาถึงสมัย
นครวัด โดยพบลักษณะดังกล่าวที่ปราสาทพิมาย ปราสาทพนมรุ้ง เป็นต้น แต่
อย่างไรก็ตาม ลักษณะรูปแบบองค์ประกอบของปราสาทประธานที่คู่กันตรึง
นั้นยังไม่สมบูรณ์ตามลักษณะของการออกแบบสถาปัตยกรรมในวัฒนธรรม
ขอมที่จะต้องประกอบด้วยตัวปราสาทประธาน (ครรภคฤหะ) ส่วนอันตราละ
(มุขกระสัน) ที่ทำหน้าที่เชื่อมมณฑปกับปราสาทประธาน โดยพบปราสาท
ประธานที่เชื่อมด้วยมณฑปโดยไม่ปรากฏว่ามีมุขกระสันแต่อย่างใด

ลานพลับพลาด้านหน้าตัว
ปราสาทประธาน

บน : ภาพสลักบริเวณ
ระเบียงคดที่ปราสาทบายน
จากภาพจะเห็นอาคารโถงที่
มีลักษณะคล้ายพลับพลาเป็น
อาคารไม้ ส่วนยอดเป็นทรง
จั่วประดับด้วยใบระกา
ส่วนปลายมีลวดลายลักษณะ
ขมวดกันหอย
ล่าง : ชุ่มเหนือโคปุระ
ปราสาทบันทายสรี
พุทธศตวรรษที่ 15
สันนิษฐานว่ามีลักษณะ
เลียนแบบเครื่องไม้

ส่วนฐานและส่วนเรือนธาตุปราสาทประธานมีลักษณะค่อนข้างสมบูรณ์ ส่วนยอดปัจจุบันมีสภาพที่ค่อนข้างพังทลาย แต่ยังปรากฏได้ว่าเป็นยอดซ้อนชั้นที่มีการลดหลั่นสอปเป็นทรงพุ่ม การศึกษารูปแบบการซ้อนชั้นพบว่าที่ปราสาทตาเหมือนโต้ง มีการซ้อนชั้นจำนวนสี่ชั้น และมีการเพิ่มมุมที่รองรับการประดับกลีบนูนบริเวณมุมทั้งสี่ของยอดปราสาท ส่วนบนสุดเป็นอมลกระรูกกลีบบัวทำหน้าที่รองรับนภศูล เนื่องจากพบส่วนยอดอมลกระที่ปราสาทคู่ประภาชัย จ.ขอนแก่น และปรangkū จ.ชัยภูมิ ที่ยังปรากฏร่องรอยให้เห็นอยู่ในปัจจุบันอยู่ในสภาพที่ค่อนข้างสมบูรณ์ นอกจากนี้ ได้มีการพบชิ้นส่วนนภศูลที่ทำขึ้นจากโลหะจากกูโพนระฆัง จ.ร้อยเอ็ด ปัจจุบันเก็บรักษาไว้ที่พิพิธภัณฑสถานแห่งชาติร้อยเอ็ด จึงทำให้ทราบว่ามีการใช้นภศูลโลหะประดับส่วนยอดปราสาทประธานในโอโรคยาศาลด้วยเช่นกัน

ทางด้านหน้าปราสาทประธานเป็นลานพลับพลาศิลาแลงก่อเป็นขาลาทรงสี่เหลี่ยมจัตุรัสย่อมุมขนาด 6.8 เมตร ต่อเชื่อมคล้ายทางเดินไปยังโคปุระ มีการเจาะหลุมเสาที่มุมทั้ง 4 ด้าน³ สอดคล้องกับร่องรอยที่สกัดบนหน้าบันของมุขปราสาทประธานและพบเศษกระเบื้องมุงหลังคาจำนวนมากจากการขุดแต่งสันนิษฐานว่า เป็นอาคารโถงที่เชื่อมต่อออกมาเพื่อใช้ประกอบพิธีกรรมก่อนจะเข้าไปยังปราสาทประธาน ลักษณะของผังสอดคล้องกับแนวหลังคาทรงจตุรมุขโครงสร้างไม้และมีวัสดุมุงเป็นกระเบื้องดินเผา โดยแนวหลังคาทางด้านทิศตะวันตกจะยื่นชิดติดกับตัวมณฑปของปราสาทประธาน ดังที่ปรากฏให้เห็นจากรอยรูเดื่อดังกล่าว ลานพลับพลาพบเห็นอีกที่ปราสาทตาเหมือนโต้ง จ.สุรินทร์ และปราสาทกูโพนระฆัง จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น (ตารางที่ 1) ซึ่งบางแห่งก็ไม่ปรากฏลานดังกล่าว ส่วนการวิเคราะห์รูปแบบสันนิษฐานอาคารโถงดังกล่าวนั้นพบว่า บริเวณแนวระเบียงคดที่ปราสาทบายนพบภาพแกะสลักรูปแบบอาคารโถงไม้ที่มีลักษณะทรงจตุรมุข มีลักษณะจั่วที่ประดับด้วยใบระกา และปลายของสันหลังคามีลักษณะเป็นลวดลายขมวดกันหอยที่สันนิษฐานว่าเป็นรูปแบบของหลังคาอาคารที่นิยมสร้างในช่วงพุทธศตวรรษที่ 18

พื้นที่ภายในปราสาทประธาน ห้องครรภคฤหะหรือห้องประกอบพิธีมีขนาดเล็กมาก พบแท่นเคารพหินทรายทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้าด้านบนเจาะเป็นหลุมสี่เหลี่ยม 3 ช่อง ใช้สำหรับประดิษฐานรูปเคารพ ใน พ.ศ. 2514 มีการพบประติมากรรมหินทรายรูปพระวัชรธร หน้าตักกว้าง 37 เซนติเมตร สูง 57 เซนติเมตร สภาพสมบูรณ์ เป็นศิลปะแบบบายน สันนิษฐานว่าเคยประดิษฐานอยู่ภายในปราสาทประธาน จากข้อความที่กล่าวถึงว่า “พระองค์ทรงประดิษฐานพระไภษัชยสุคต พร้อมทั้งพระชินโรสทั้งสองที่โอโรคยาศาลที่ทรงสถาปนาไว้เพื่อการระงับโรคของประชาชน” ซึ่งมีความหมายถึงการประดิษฐานพระไภษัชยคุรุไวฑูรยประภา และมีเทพชั้นรองขวาทั้งสอง

**ตารางที่ 1 แสดงการเปรียบเทียบกรณีศึกษาองค์ประกอบปราสาท
ประธาน ประจำอโรคยาศาล**

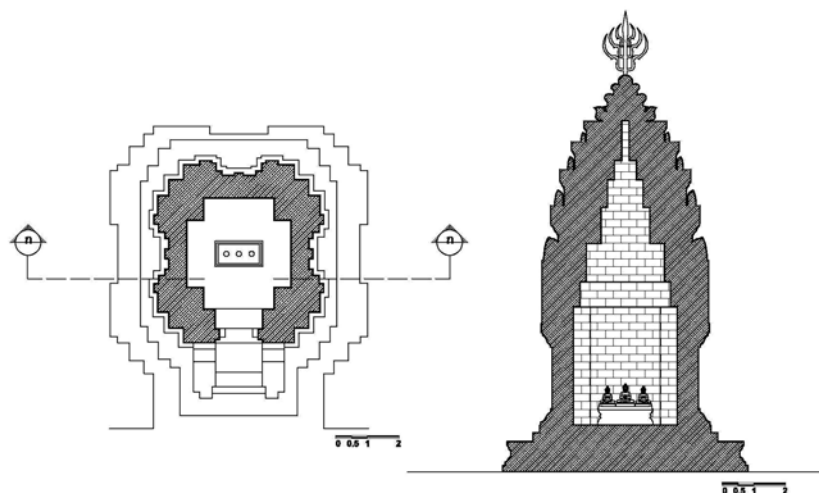
ชื่อโบราณสถาน	ภาพถ่ายปัจจุบัน	กรณีศึกษา
ปราสาทประธาน กู่บ้านเขว อ.เมือง จ.มหาสารคาม		ลักษณะรูปแบบปราสาทประธานใกล้เคียงกับปราสาทประธาน กู่สันตรัตน์ มณฑลด้านทิศตะวันออกอยู่ในสภาพพังทลาย เหลือเพียงเสาประดับกรอบประตู ส่วนยอดมีลักษณะซ้อนชั้น ไม่ปรากฏลวดลาย
ปราสาทประธาน กู่ประภาชัย อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น		ลักษณะรูปแบบปราสาทประธานใกล้เคียงกับปราสาทประธาน กู่สันตรัตน์ มณฑลด้านทิศตะวันออกปรากฏส่วนยอด มี องค์ประกอบอมลกะประดับอยู่ด้านบน
ปราสาทประธาน ปรangkū อ.เมือง จ.ชัยภูมิ		ลักษณะรูปแบบปราสาทประธานนั้นยังคงลักษณะเด่นของตัว มณฑลด้านหน้าอย่างชัดเจน มีลักษณะเป็นซุ้มโค้ง (บันแถลง) ที่มีภาพแกะสลักเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ส่วนยอด ปราสาทซ้อนชั้น 4 ชั้น และยังปรากฏองค์ประกอบอมลกะ บริเวณส่วนยอดเช่นกัน
ปราสาทประธาน ปราสาทนางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา		ลักษณะเด่นของปราสาทประธาน ปัจจุบันอยู่ในสภาพทรุดโทรม ส่วนยอดพังทลายไม่สามารถศึกษารูปแบบได้ชัดเจน หลังคา มณฑลด้านหน้าพังทลายเช่นกัน แต่ยังปรากฏผนังทั้งสองด้านที่ ไม่มีการเจาะช่องแต่อย่างใด
ปราสาทประธาน ปราสาทตาเมือนโต้ง จ.สุรินทร์		เป็นปราสาทที่ยังคงรูปแบบสถาปัตยกรรมที่ค่อนข้างชัดเจน มณฑลด้านหน้ายังคงร่องรอยให้เห็นถึงการออกแบบซุ้มได้อย่าง ชัดเจน ส่วนยอดปราสาทเป็นลักษณะซ้อนชั้นจำนวน 4 ชั้น ส่วนยอดประดับด้วยอมลกะ ด้านหน้าปราสาทประธานมีลาย พลับพลารูปกากบาท มีลักษณะการออกแบบใกล้เคียงกับ กู่สันตรัตน์

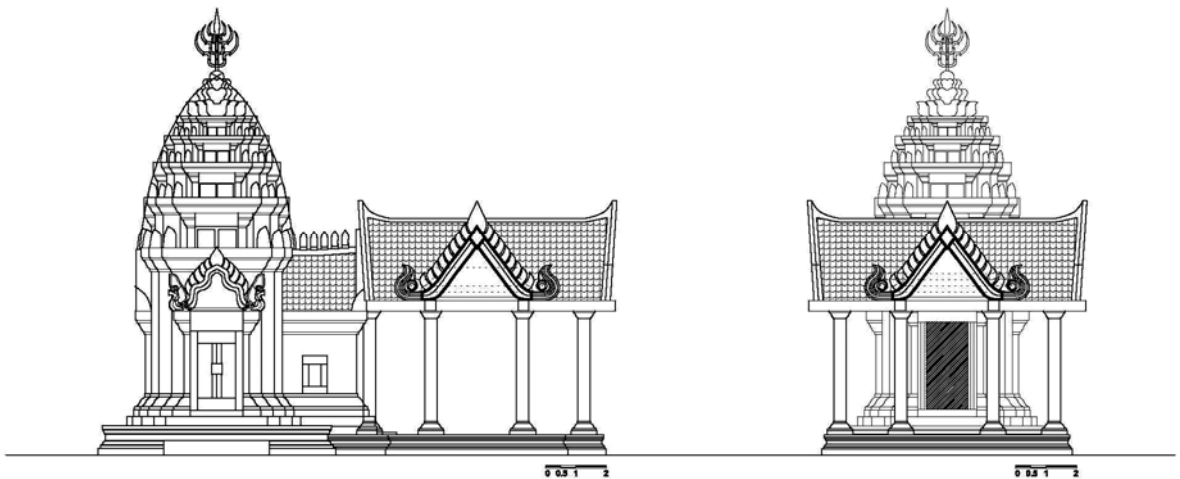
พระองค์⁴ คือ พระโพธิสัตว์สุรยไวยโรจนจันทโรจิ และพระโพธิสัตว์จันทร-
ไวยโรจนโรหิณีสะ ที่ตรงกับแท่นประดิษฐานรูปเคารพที่พบภายในกุฏิสันตรัตน์

ได้มีการพบประติมากรรมพระวัชรโรอย่างแพร่หลายในอโรคยา-
ศาลหลายแห่ง เช่น ที่ปราสาทภูบ้านเขว อ.เมือง จ.มหาสารคาม, ปราสาทภู
แก้ว อ.เมือง จ.ขอนแก่น, ปราสาทภูคันธนาม อ.โพนทราย จ.ร้อยเอ็ด เป็นต้น
โดยการค้นพบส่วนใหญ่มักจะพบบริเวณปราสาทประธานหรือบริเวณใกล้เคียง

ส่วนรูปเคารพที่สันนิษฐานว่าเป็นเทพบริวารทั้ง 2 องค์นั้น เป็นที่
น่าเสียดายว่าไม่มีการบันทึกหลักฐานว่ามีการค้นพบในกุฏิสันตรัตน์เลย แต่เมื่อ
ศึกษาจากปราสาทภูบ้านเขวที่เป็นอโรคยาศาลเช่นเดียวกับกุฏิสันตรัตน์พบว่า
มีการพบรูปเคารพนอกเหนือจากองค์พระวัชรโรอีก 1 องค์ มีลักษณะ
ประติมากรวิทย์วิทยาใกล้เคียงกับพระวัชรโร แกะสลักจากหินทราย เป็นรูปบุรุษ
ทรงเครื่องอย่างกษัตริย์ พระเศียรสวมมงกุฎ มีกระบังหน้า พระพักตร์ทรง
สี่เหลี่ยมแสดงอาการสงบ หลับพระเนตร ประทับนั่งสมาธิบนฐานดอกบัว
พระหัตถ์ทั้งสองข้างประคองหมอน้ายกขึ้นบริเวณพระอุระอยู่ในมุทราหลังน้ำ
ประสาทพร สันนิษฐานว่าหมอน้ายกดังกล่าวคือหมอน้ำอมฤตที่มีความเชื่อที่
เกี่ยวข้องกับการรักษาโรค ความสำคัญของน้ำอมฤตถือเป็นยาที่สามารถรักษา
โรคภัยไข้เจ็บแก่มนุษย์ทั้งปวงได้ ส่วนพระโพธิสัตว์สุรยไวยโรจนจันทโรจิ และ
พระโพธิสัตว์จันทรไวยโรจนโรหิณีสะ สามารถตีความได้ว่า คือผู้ขจัดความมืด
ซึ่งเปรียบเสมือนโรคของประชาชน มีหน้าที่ปฏิบัติในการรักษาโรคภัยไข้เจ็บ
ของประชาชนด้วยน้ำอมฤต (หรือเภัช คือยา) นั้นเอง

ภาพลายเส้นแสดงแบบ
สันนิษฐานรูปตัดปราสาท
ประธานกุฏิสันตรัตน์

ภาพลายเส้นแสดงแบบ
สันนิษฐานรูปด้านปราสาท
ประธานและอาคารพลับพลา
ด้านทิศใต้ และทิศตะวันออก
กุสุมตรัตน์

3.2 โคปุระหรือทางเข้าด้านทิศตะวันออก

โคปุระหรือทางเข้าประจำโรคนาศาลมักจะมีการสร้างเพียงตำแหน่งเดียว คือ ด้านทิศตะวันออก ซึ่งแตกต่างจากศาสนสถานที่ยังสร้างขึ้นในวัฒนธรรมขอมในสมัยก่อนหน้านี้นี้ที่มักจะสร้างโคปุระหลายแห่ง โดยมักสร้างตามแกนหลักที่สำคัญ บางแห่งสร้าง 2 หลักตามแกนตะวันออก-ตะวันตก บางแห่งสร้างขึ้น 4 ทิศหลัก เป็นต้น

สภาพปัจจุบันโคปุระที่กุสุมตรัตน์นั้นมีฐานเตี้ยแผ่ผั่งเป็นรูปกากบาท ภายในมีลักษณะแบ่งเป็นห้องสามห้อง ห้องกลางทำหน้าที่เป็นทางเข้า-ออก จากการขุดแต่งทางโบราณคดีใน พ.ศ. 2545 ได้มีการพบประติมากรรมลอยตัวรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืน 4 กร บริเวณห้องกลางทางเข้าโคปุระ และพบแท่นประดิษฐานรูปเคารพในบริเวณเดียวกัน ซึ่งเมื่อพิจารณาประโยชน์ใช้สอยของโคปุระในอาคารประเภทศาสนสถานที่ได้รับวัฒนธรรมมาจากอินเดียจะพบว่า สร้างขึ้นเพื่อเป็นช่องทางที่เชื่อมเข้าสู่ตัวภายในศาสนสถาน โดยเป็นแนวความคิดสัมพันธ์ระหว่างโลกและสวรรค์ตามคติความเชื่อทางศาสนาพราหมณ์ บางแห่งใช้เป็นสถานที่เพื่อประดิษฐานโคนนที สัตว์พาหนะของพระศิวะ แต่เมื่อมีการเปลี่ยนคติความเชื่อมาเป็นศาสนาพุทธ พื้นที่ดังกล่าวจึงนำพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรมาประดิษฐานแทนโคนนทีดังกล่าว

จากการศึกษารายงานการขุดแต่งและศึกษาทางโบราณคดีของ
อโรคยาศาลหลายแห่งในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่าการพบรูปเคารพ
รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรประทับยืนเป็นจำนวนมาก โดยส่วนใหญ่มักจะ
พบบริเวณโคปุระซึ่งสอดคล้องกับที่กุ้งสันตรัตน์เช่นกัน

การสันนิษฐานรูปแบบโคปุระที่กุ้งสันตรัตน์ สภาพปัจจุบันส่วนยอด
พังทลายไปหมด แต่จากการศึกษารูปแบบผังที่เป็นรูปกากบาท รวมถึงการ
พิจารณาจากโครงสร้างที่มีความเป็นไปได้ พบว่าส่วนหลังคาเป็นลักษณะ
ของการก่อศิลาแลงเป็นสันเหลื่อม หลังคาคลุมเป็นทรงจั่วที่มีหน้าบันเป็น
ทรงจตุรมุข โดยเน้นห้องกลางเป็นส่วนหลักอันเป็นทางเชื่อมเข้าสู่ภายใน
ศาสนสถาน ส่วนสันกลางหลังคาสันนิษฐานว่ามีการประดับไปด้วยบราลี
ลักษณะเช่นเดียวกันกับมณฑปปราสาทประธาน⁵

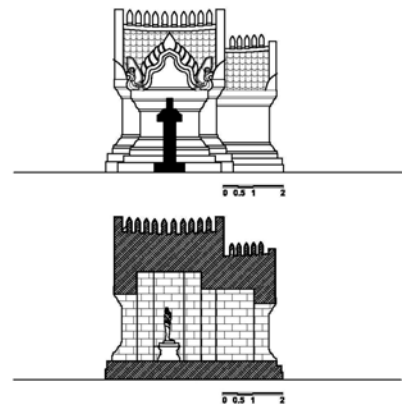
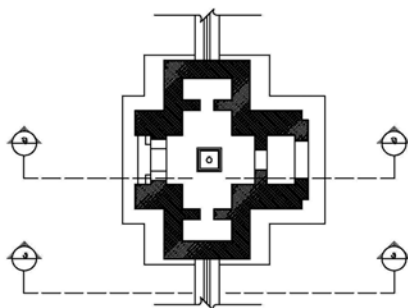
ซ้าย : โคปุระ สภาพปัจจุบัน
มุมมองด้านทิศตะวันออก
ขวา : โคปุระ สภาพปัจจุบัน
มุมมองด้านทิศตะวันตก

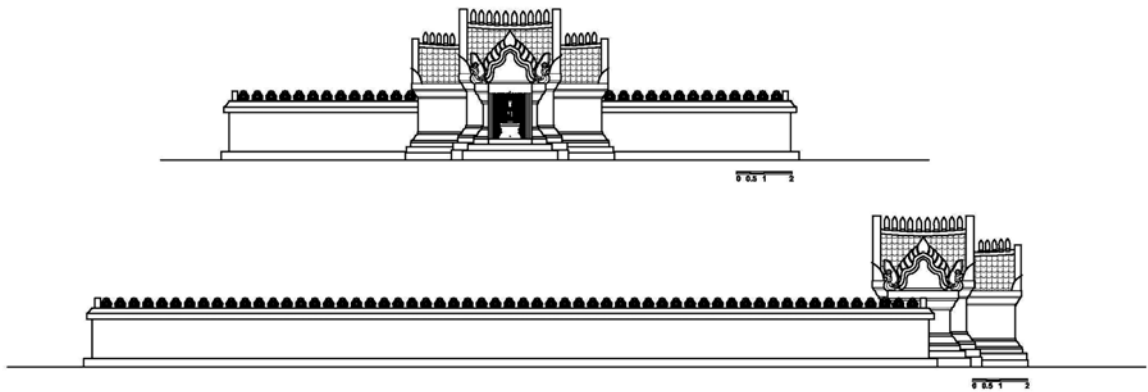

ตารางที่ 2 แสดงการเปรียบเทียบกรณีศึกษาองค์ประกอบโคปุระ
ประจำอโรคยาศาล

ชื่อโบราณสถาน	ภาพถ่ายปัจจุบัน	กรณีศึกษา
โคปุระ กู่บ้านเขวา อ.เมือง จ.มหาสารคาม		สภาพปัจจุบันของโคปุระอยู่ในสภาพพังทลายและยังคงเหลือสภาพร่องรอยของผังรูปกากบาทอย่างชัดเจน ภายในมีห้องสามห้องเช่นเดียวกับที่กู๋สันตรัตน์
โคปุระ กู่ประภาชัย อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น		สภาพปัจจุบันของโคปุระ ยังปรากฏให้เห็นแนวผนังบางส่วน แบ่งเป็นห้องสามห้อง แต่ไม่ปรากฏส่วนโครงสร้างองค์ประกอบด้านบนให้เห็นแต่อย่างใด
โคปุระ ปรางค์กู๋ อ.เมือง จ.ชัยภูมิ		สภาพปัจจุบันของโคปุระ ยังปรากฏให้เห็นแนวผนังบางส่วน แต่ไม่ปรากฏส่วนโครงสร้างองค์ประกอบด้านบนให้เห็นแต่อย่างใด
โคปุระ ปราสาท ตาเมื่อนโต้ง จ.สุรินทร์		สภาพปัจจุบันยังคงปรากฏให้เห็นรูปแบบของสถาปัตยกรรมอย่างชัดเจน ลักษณะหลังคาทรงจั่วที่มีหน้าบันเป็นทรงจตุรมุข โดยเน้นห้องกลางเป็นหลัก ลักษณะซุ้มมีลักษณะคล้ายบันแถลง ห้องทั้งสองด้านข้างมีการทำเป็นช่องหน้าต่างที่มีความแตกต่างจากโคปุระที่กู๋สันตรัตน์

ภาพลายเส้นแสดงแบบ
สันนิษฐานรูปตัดโคปุระ
กู๋สันตรัตน์

บน : ภาพลายเส้นแสดงแบบ
สันนิษฐานโคปุระ กุสันตรัตน์
ด้านทิศตะวันออก

ล่าง : ภาพลายเส้นแสดง
แบบสันนิษฐานโคปุระ
กุสันตรัตน์ ด้านทิศใต้

3.3 อาคารบรรณาลัย

บรรณาลัยตั้งอยู่ภายในกำแพงแก้วทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาท
ประธาน แผนผังเป็นรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าก่อด้วยศิลาแลงขนาดไม่ใหญ่มากนัก
ปัจจุบันอยู่ในสภาพพังทลายมาก คงเหลือให้เห็นแนวผนังทางด้านทิศใต้ ไม่
ปรากฏหลักฐานใด ๆ ของส่วนยอดและวัสดุผนัง จากการสำรวจภาคสนาม
พบว่า อาคารบรรณาลัยของอโรคยาศาลที่ยังคงรูปแบบที่ครบสมบูรณ์ ปรากฏ
ให้เห็นอยู่ที่ปราสาทตาเมือนโต้ง จ.สุรินทร์ โดยมีลักษณะของส่วนผนังที่ปัด
ทั้งสี่ด้านเป็นผนังรับน้ำหนัก ส่วนบนเป็นหลังทรงจั่ว หน้าบันซ้อนมุขด้านหน้า
2 ชั้นด้านทิศตะวันตก โครงสร้างหลังคาเป็นลักษณะของสันเหลื่อม ก่อ
ศิลาแลงสอปโค้งขึ้นไป บริเวณสันหลังคาประดับด้วยบราลี เช่นเดียวกับ
บริเวณโคปุระ รูปแบบดังกล่าวได้รับอิทธิพลมาจากบรรณาลัยในศิลปะแบบ
นครวัดที่ปราสาทเป็ยน้อย จ.ขอนแก่น พบอาคารบรรณาลัยที่มีลักษณะ
ใกล้เคียงที่ปราสาทตาเมือนโต้ง คือ เป็นอาคารทรงสี่เหลี่ยมผืนผ้า มีหน้าบัน
ซ้อนมุขหน้าสองชั้นแต่ตั้งบนฐานสูงกว่า

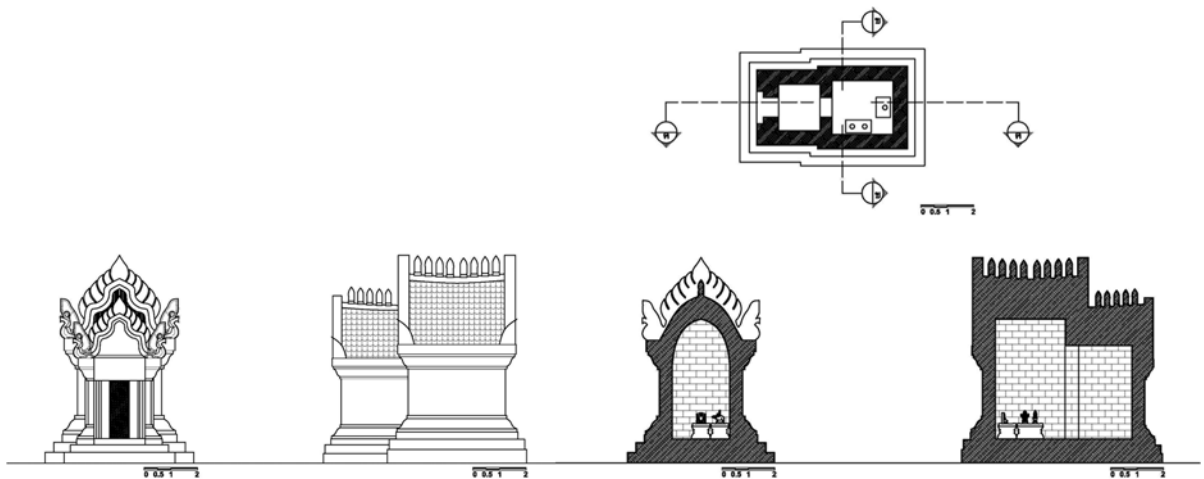
ข้อมูลจากการพบประติมากรรมรูปเคารพภายหลังการขุดแต่ง
จะพบรูปเคารพประดิษฐานถึง 3 องค์เป็นอย่างน้อยภายในบรรณาลัย⁶ ที่
ประกอบไปด้วย รูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรบนสูงประทับนั่ง สันนิษฐานว่า
ประดิษฐานบนแท่นติดผนังด้านทิศตะวันออกของบรรณาลัย หันพระพักตร์ไป
ทางด้านทิศตะวันตก ส่วนรูปพระวิฆเนศวรทรงครุฑตัวแทนแห่งแสงสว่าง
และพระยมทรงกระบือตัวแทนแห่งความมืดนั้น จากข้อมูลที่พบชิ้นส่วนฐาน
ที่ใกล้ผนังด้านทิศใต้ของบรรณาลัยภายในกุสันตรัตน์ จึงสันนิษฐานได้ว่า
พระวิฆเนศวร และพระยมนั้นตั้งอยู่บนฐานเดียวกัน ข้ายมือประดิษฐานพระยม
ส่วนขวามือประดิษฐานพระโพธิสัตว์วิฆเนศวร หันพระพักตร์ไปทางด้าน
ทิศเหนือ

อาคารบรรณาลัยภายใน
กำแพงแก้วอโรคยาศาล
กุสันตรัตน์

**ตารางที่ 3 แสดงการเปรียบเทียบกรณีศึกษาองค์ประกอบบรรณาลัย
ประจำอำเภอไทรยาศาล**

ชื่อโบราณสถาน	ภาพถ่ายปัจจุบัน	กรณีศึกษา
บรรณาลัย กู่บ้านเขวา อ.เมือง จ.มหาสารคาม		สภาพพังทลาย เหลือผนังเดี่ยว ๆ ปัจจุบันถูกปรับเปลี่ยน การใช้งานมาเป็นวิหารประดิษฐานพระพุทธรูปปางไสยาสน์ พบประติมากรรมวัชรปาณีทรงครุฑ (ส่วนท่อนล่างหักหาย) สูง 40 เซนติเมตร
บรรณาลัย กู่ประภาชัย อ.น้ำพอง จ.ขอนแก่น		สภาพพังทลาย ไม่ปรากฏส่วนยอดของอาคาร ลักษณะใกล้เคียง กับบรรณาลัยที่กู่สันตรัตน์
บรรณาลัย ปรางค์กู่ อ.เมือง จ.ชัยภูมิ		สภาพปัจจุบันเหลือเพียงผนังด้านทิศตะวันตกด้านเดียว ที่ยังคงสภาพสมบูรณ์ หน้าบันมีการแกะสลักรูปพระโพธิสัตว์ อวโลกิเตศวร ซึ่งพบว่าเป็นบรรณาลัยประจำอำเภอไทรยาศาลที่มี การแกะสลัก
บรรณาลัย ปราสาทตาเมือนโต้ง จ.สุรินทร์		ปัจจุบันได้รับการบูรณะแล้วอยู่ในสภาพเกือบจะสมบูรณ์ ลักษณะเป็นอาคารที่ibtัน หลังคาหน้าบันด้านทิศตะวันตกซ้อน สองชั้น โครงสร้างเป็นโค้งสันเหลี่ยม บริเวณกลางสันหลังคายัง พบพบมีการประดับด้วยบราลืออยู่บางส่วน
บรรณาลัย ปราสาทนางรำ อ.ประทาย จ.นครราชสีมา		สภาพปัจจุบันยังคงให้เห็นถึงลักษณะโครงสร้างที่สำคัญของ อาคารได้อย่างชัดเจน ผนังที่ibtัน พบประติมากรรมวัชรปาณี ทรงครุฑชำรุด ขนาดสูง 35 เซนติเมตร และชิ้นส่วนพระยม ทรงกระบือ พบเฉพาะส่วนกระบือยืนบนแท่น สูง 32 เซนติเมตร
บรรณาลัย ปราสาทกู่ธวัชบุรี อ.ธวัชบุรี จ.ร้อยเอ็ด		สภาพปัจจุบันเหลือเพียงส่วนผนังทั้งสี่ด้าน ส่วนยอดพังทลาย ไม่ปรากฏหลักฐาน
บรรณาลัย ปราสาทกู่อาชี อ.พิมาย จ.นครราชสีมา		สภาพปัจจุบันเหลือเพียงส่วนฐานอาคารที่มีลักษณะสูง ส่วนผนัง และหลังคาพังทลายทั้งหมด ไม่ปรากฏหลักฐาน

ซ้าย : ภาพลายเส้นแสดง
แบบสันนิษฐานอาคาร
บรรณาลัยกุสันทรัตน์
ขวา : ภาพลายเส้นแสดง
แบบสันนิษฐานรูปตัดอาคาร
บรรณาลัย กุสันทรัตน์

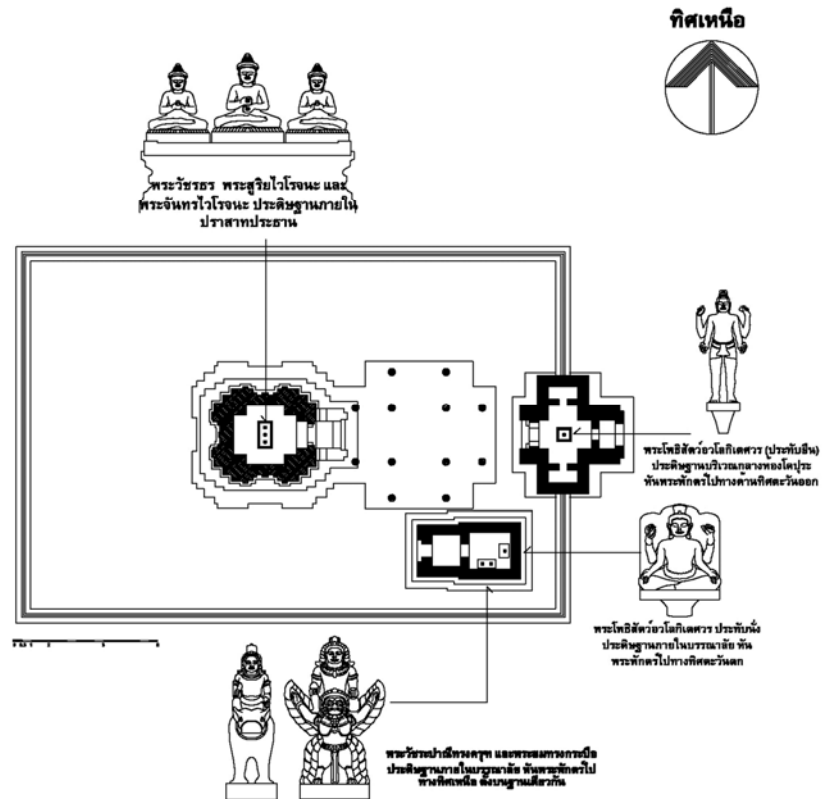
3.4 กำแพงแก้ว

กำแพงแก้วที่กุสันทรัตน์ปัจจุบันยังคงมีส่วนที่ยังคงสภาพค่อนข้างจะสมบูรณ์ บริเวณแนวกำแพงด้านทิศเหนือ ลักษณะที่ปรากฏคือเป็นกำแพงมีฐานเชิงเตี้ย ๆ รองรับ ด้านบนทำเป็นกระเปาะทรงพุ่ม มีการเจาะช่องยาวตลอดแนวของกำแพง พบประติมากรรมลักษณะคล้ายบันแถลง ภายในมีรูปเคารพสันนิษฐานว่าใช้ประดับบริเวณสันหลังคาดังกล่าววางเสียบตามร่องอยู่ตลอดทั้งแนว

ซ้าย : ประติมากรรมรูป
สามเหลี่ยมบันแถลง บริเวณ
สันกำแพงแก้ว กุสันทรัตน์
ขวา : แนวกำแพงวัด
มหาธาตุ จ.ราชบุรี ที่มีการ
ประดับด้วยซุ้มบันแถลง
ร่วมสมัยศิลปะขอม
พุทธศตวรรษที่ 18

ภาพลายเส้นแสดงการ
วิเคราะห์ตำแหน่งการ
ประดิษฐานรูปเคารพ
ภายในศาสนสถานประจำ
อโรคยาศาลกู่สันตรัตน์

4. บทสรุป

สามารถสรุปสาระสำคัญได้ดังนี้

1. ตำแหน่งการสร้างอโรคยาศาลเพื่อเป็นสถานที่รักษาพยาบาลของชุมชน โดยเฉพาะในภาคตะวันออกเฉียงเหนือของไทย พบว่าตำแหน่งที่ตั้งจะมีความสัมพันธ์กับหัวเมืองหรือชุมชนที่มีการตั้งถิ่นฐานมาเป็นเวลายาวนาน และมักจะตั้งในพื้นที่นอกเมืองที่อยู่ระหว่างเส้นทางสัญจรหลักเพื่อความสะดวกในการเข้าถึง ส่วนสาเหตุที่พระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ทรงสถาปนาอโรคยาศาลทั่วพระราชอาณาจักร นัยยะหนึ่งคือพระองค์ทรงกำลังบำเพ็ญโพธิสัตว์บารมี เพื่อช่วยเหลือสรรพสัตว์ในโลกให้พ้นทุกข์ตามคติความเชื่อของพุทธศาสนาหายาน หรือนัยยะหนึ่งคือเป็นกุศโลบายเพื่อการสร้างความมั่นคงของราชอาณาจักร เพราะการรักษาโรคถือเป็นหนึ่งในปัจจัยสี่ที่สำคัญต่อการดำรงชีวิตของมนุษย์

2. รูปแบบทางสถาปัตยกรรมของอโรคยาศาลส่วนใหญ่จะมีรูปแบบที่ใกล้เคียงกัน แต่จะมีความแตกต่างกันบ้างตรงรายละเอียดปลีกย่อย เช่น พลัปลาदानหน้า เป็นต้น

3. อโรคยาศาลเป็นศาสนสถานเพื่อประดิษฐานรูปเคารพที่สร้างขึ้นตามคติความเชื่อทางพุทธศาสนาหายาน และมีการประดิษฐานตามตำแหน่งต่าง ๆ ประกอบไปด้วย ปราสาทประธานประดิษฐานพระไภษัชยคุรุ (พระวัชรธร) พระองค์เปรียบดังหมอ (พระศากยมุนีพุทธ) ผู้ให้ยา (พระธรรม) แก่ผู้ป่วย (สรรพสัตว์ทั้งหลาย) และมีเทพชั้นรองขนานทั้ง 2 พระองค์ คือ พระโพธิสัตว์สุรยไวยโรจนจันทโรจิ และพระโพธิสัตว์จันทโรจนโรหิณีศะ อาคารบรรณาลัยตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของปราสาทประธาน ประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวรเพื่อประทานพรแก่ผู้ที่มาสักการะ พระวัชรปาณีทรงครุฑเทพแห่งแสงสว่างตัวแทนแห่งการเกิด และพระยมทรงกระบือเทพแห่งความตาย

โคปุระทางเข้าด้านตะวันออกเพียงหลังเดียวเป็นสถานที่ประดิษฐานพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ผู้ที่ทรงเปี่ยมไปด้วยความเมตตากรุณา และเป็นเทพที่ปกปักรักษาให้ปลอดภัยจากโรคภัยทั้งปวง สระน้ำประจำศาสนสถานขนาดเล็กสร้างขึ้นเพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในการประกอบพิธีกรรมที่เชื่อว่าเป็นน้ำอมฤตหรือน้ำศักดิ์สิทธิ์ ส่วนอาคารอื่น ๆ เช่น เรือนนอน บ้านพักเจ้าหน้าที่ในโรงพยาบาล เรือนปรุง และเรือนเก็บยา ส่วนที่รักษาพยาบาลสันนิษฐานว่าเป็นอาคารโครงสร้างไม้ จึงไม่ปรากฏหลงเหลือให้เห็นพื้นที่ดังกล่าวที่ตั้งไว้ด้านนอก

จากวิเคราะห์การใช้พื้นที่และการสันนิษฐานรูปแบบสถาปัตยกรรมของอโรคยาศาล ทำให้ทราบว่าอาคารที่สร้างขึ้นด้วยศิลาแลงนั้นหาใช่เป็นพื้นที่ใช้สำหรับรักษาพยาบาล แต่สร้างขึ้นเพื่อเป็นศาสนสถานประจำอโรคยาศาล โดยพื้นที่รักษาพยาบาลนั้นปรากฏว่าจะสร้างขึ้นด้านนอกใกล้เคียงตัวอาคาร หน้าที่ของศาสนสถานประจำอโรคยาศาล คือเป็นสถานที่ที่มีคนมาราบไฉ้ขอพรรูปเคารพที่ประดิษฐานอยู่ภายใน ทั้งขอพรให้หายจากอาการป่วยไข้ ขอพรให้คนเกิด หรือขอพรให้คนตาย เปรียบเสมือนแหล่งที่รักษาความป่วยทางจิตใจของมนุษย์ การวิงวอนขอพรจากเทพเจ้าเพื่อบำบัดทางด้านจิตใจเพื่อให้ปราศจากโรค ล้วนเป็นกุศโลบายที่ยังปรากฏให้เห็นสืบมาจนถึงในปัจจุบัน

เชิงอรรถ

- ¹ วิโรจน์ ชีวาสุทธาวร, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ชุมชนกับสถาปัตยกรรม บ้านที่ภูบ้านเขาว ต.เขาว อ.เมือง จ.มหาสารคาม (มหาสารคาม : กองส่งเสริมงานวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549), 63.
- ² วิโรจน์ ชีวาสุทธาวร, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประติมานวิทยาเกี่ยวกับแนวความคิดที่สัมพันธ์ทางศาสนา ภายในโอโรคยาศาลูกันตรัตน์ (มหาสารคาม : กองส่งเสริมงานวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2553), 8.
- ³ สำนักศิลปากรที่ 9 จังหวัดขอนแก่น, รายงานการบูรณะ และพัฒนากุสสันตรัตน์ ตำบลลูกันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ระยะที่ 2 (ม.ป.ท. : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2545), 27.
- ⁴ ธาดา สุทธิธรรม, “ภูมิที่ตั้งโอโรคยาศาล : ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง,” เมืองโบราณ 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 58.
- ⁵ วิโรจน์ ชีวาสุทธาวร, รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ประติมานวิทยาเกี่ยวกับแนวความคิดที่สัมพันธ์ทางศาสนา ภายในโอโรคยาศาลูกันตรัตน์ (มหาสารคาม : กองส่งเสริมงานวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2553), 47.
- ⁶ สำนักศิลปากรที่ 9 จังหวัดขอนแก่น, รายงานการบูรณะ และพัฒนากุสสันตรัตน์ ตำบลลูกันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ระยะที่ 2 (ม.ป.ท. : ห้างหุ้นส่วนจำกัด สุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2545), 39-41.

บรรณานุกรม

คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ ผังเมืองและนฤมิตศิลป์.

รายงานฉบับสมบูรณ์ โครงการศึกษาออกแบบ และพัฒนานครจำปาศรี และบริเวณชุดพบ
สถาปัตยกรรมธาตุนาดูน. มหาสารคาม :
มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549.

ธาดา สุทธิธรรม. ผังเมืองในประเทศไทย : ผังชุมชนและการใช้ที่ดินสายอารยธรรมเขมรในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. ขอนแก่น : พิมพ์พัฒนา, 2544.

_____. “ภูมิที่ตั้งโอโรคยาศาล : ความสัมพันธ์กับบริบททางผังเมือง.” เมืองโบราณ 30, 3 (กรกฎาคม-กันยายน 2547) : 55-67.

ผาสุข อินทราวุธ. “พุทธศาสนาและประติมานวิทยา.” เอกสารคำสอน ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2530. (อัคราณา)

มยุรี วีระประเสริฐ. ผู้แปลและเรียบเรียง. เมืองจำปาศรี (นาคูน) ร่องรอยหลักฐานสำคัญของการจัดตั้งบ้านเมืองและประวัติความเป็นมา. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2538. (พิมพ์ในการประชุมวิชาการระดับชาติ ฝรั่งเศส-ไทย ครั้งที่ 3 เรื่องพัฒนาการของรัฐในประเทศไทยจากหลักฐานทางโบราณคดี 11-13 ธันวาคม 2538).

วิโรจน์ ชีวาสุทธาวร. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ ความสำคัญทางประวัติศาสตร์ชุมชนกับสถาปัตยกรรมบ้านที่ภูบ้านเขาว ต.เขาว อ.เมือง จ.มหาสารคาม. มหาสารคาม : กองส่งเสริมงานวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2549.

_____. รายงานวิจัยฉบับสมบูรณ์ประติมานวิทยาเกี่ยวกับแนวความคิดที่สัมพันธ์ทางศาสนา ภายในโอโรคยาศาลูกันตรัตน์. มหาสารคาม : กองส่งเสริมงานวิจัย มหาวิทยาลัยมหาสารคาม, 2553.

สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 7 จังหวัดขอนแก่น. รายงานการขุดค้น-ขุดแต่งเพื่อการออกแบบบูรณะโบราณสถาน ลูกันตรัตน์ บ้านภูโนนเมือง ตำบลลูกันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม. ม.ป.ท. : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2542.

สำนักศิลปากรที่ 9 จังหวัดขอนแก่น. รายงานการบูรณะ และพัฒนากุสสันตรัตน์ ตำบลลูกันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ระยะที่ 2. ม.ป.ท. : ห้างหุ้นส่วนจำกัดสุรศักดิ์ก่อสร้าง, 2545.

_____. รายงานการบูรณะและพัฒนากุสสันตรัตน์ ตำบลลูกันตรัตน์ อำเภอนาดูน จังหวัดมหาสารคาม ระยะที่ 3. ม.ป.ท. : ห้างหุ้นส่วนจำกัดปูราณรักษ์, 2546.

ศิริพันธ์ ตาบทเพชร. “หลักฐานใหม่เกี่ยวกับโอโรคยาศาลในอีสาน.” เอกสารประกอบการประชุมสัมมนาทางวิชาการโบราณคดี 17-18 สิงหาคม 2547 ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2547. (อัคราณา)